

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ

Յ Ո Յ Ձ

Ջ Ե Մ Ս

(Թարգմ. ռուսերէնից * Ս. Տ։)

1. Յոյզերի եւ բնագոյների համեմատութիւնը:—Յոյզերի եւ բնագոյների յատուկ տարբերութիւնն այն է, որ յոյզը զգացուելու ձգտումն է, իսկ բնագոյը-գործելու ձգտում՝ շրջապատի մէջ որոշ առարկայի (օբեկտի) ներկայ լինելու պատճառով: Բայց յոյզերն էլ իրենց համապատասխան մարմնական արտայայտութիւնն ունին, որ երբեմն մկանների խիստ կծկումն է լինում (օր. ահի կամ զայրոյթի բռնկւիւն). եւ շատ դէպքերում կարող է քիչ դժուար լինել մի կտրուկ սահմանագիծ դնել յուզական գործողութեան (պրոցեսի) եւ բնագոյական հակազդման (ռեակցիայի) նկարագրութիւնների միջև, երբ այս երկուսն էլ մի և նոյն առարկայից են յառաջացած լինում: Հոգեբանութեան զբքի ո՞ր գլխում պէտք է չարագրել հրկիւզի երևոյթը. արդեօք բնագոյները՝ թէ յոյզերի գլխում, Ո՞ր գլխում պէտք է նկարագրել հետաքրքրութիւնը, նախանձը եւ այլն: Գիտական տեսակէտից այդ մի և նոյն է. ուստի և այս հարցը լուծելիս պէտք է գործնական յարմարութիւնն աչքի առաջ ունենալ: Իբրեւ զուտ ներքին հոգեկան վիճակներ՝ յոյզերը բոլորովին աննկարագրելի են: Բացի դրանց այդպիսի մի նկարագրութիւն աւելորդ բան կը լինէր, քանի որ յոյզերը որպէս հոգեկան վիճակներ առանց դրան էլ ընթերցողին լաւ յայտնի են: Նկարագրել կարող ենք միայն՝ թէ ինչ առընչութիւն ունին յոյզերը իրենց առաջացնող օբեկտների եւ ընթացակից հակազդումների (ռեակցիաների) հետ: Իւրաքանչիւր օբեկտ, որ ազդում է բնագոյներից որ և է մէկի վերայ, ընդունակ է մեր մէջ նաեւ յոյզ առա-

*) Уилльямъ Джемсъ. Психологія. Переводъ съ англійскаго Лапшина. Глава XXIV. Эмоція.

ջաջնելու: Այստեղ ամբողջ տարբերութիւնն այն է, որ ինչ որ հուզական հակադդում (ռէակցիայ) ենք կոչում՝ կրող սուբեկտի (անձի) մարմնի սահմանից դուրս չէ գալիս, իսկ բնազդական ռեակցիա կոչուածը կարող է նաև աւելի հեռու գնալ և իրեն առաջացնող օբեկտի հետ գործնականում փոխադարձ յարակցութիւններ ունենալ: Թէ բնազդական և թէ յուզական գործողութիւնների ժամանակ առաջիկայ օբեկտի լոկ յիշողութիւնը կամ մտապատկերը կարող է բաւական լինել ռեակցիա յառաջ բերելու համար: Կարող է պատահել նոյն իսկ, որ մարդս աւելի մեծ կատաղութիւն գգայ իրեն հասցրած վիրաւորանքի մասին մտածելիս քան նոյն վիրաւորանքն անմիջապէս ստանալիս, և մօր մահուանից յետոյ մարդ կարող է դէպի նա աւելի սաստիկ գորով գգալ քան կենդանութեան ժամանակ: Սոյն ամբողջ գլխում յոյզի օբեկտ դարձուածքը ես գործ եմ ածելու առանց խտրութեան թէ այն դէպքի համար, երբ ներկայ գտնուող մի իրական առարկայ է այդպիսի օբեկտ լինում, և թէ այն դէպքում, երբ այդ օբեկտը պարզապէս մի վերարտադրուած մտապատկեր է լինում:

2. Յոյզերի բազմազանութիւնն անվերջ է: Բարկութիւնը, երկիւղը, սէրը՝ տաեղութիւնը, ուրախութիւնը, վիշտը, ամօթը, հպարտութիւնը, և այս յոյզերի զանազան նրբերանգութիւնները կարելի է յոյզի ամենից բիրտ ձևերը կոչել, քանի որ սերտ կապուած են մարմնի համեմատաբար զօրեղ զրգուումների հետ: Աւելի նուրբ յոյզեր են բարոյական, մտաւորական և գեղասիրական զգացմունքները, որոնց հետ սովորաբար մարմնական պատկաս զօրեղ զրգուումներ են կապուած լինում: Յոյզերի օբեկտները, յոյզերին կապակից հանգամանքները և յոյզերի զանազան տեսակները նկարագրել կարելի է անվերջ: Իւրաքանչիւր յոյզի անթիւ նրբերանգութիւնները աննկատելի կերպով մէկը միւսին են փոխում և մասամբ նշանակում են լեզուի մէջ համանիշներով, ինչպէս օրատելութիւն, հակալիրութիւն, թշնամութիւն, չարախմուութիւն, տհաճութիւն, դարչանք, բէն, զգուանք և այլն: Դրանց տարբերութիւնը որոշուած է համանիշների բառարաններում և հոգեբանութեան դասընթացներում: Հոգեբանութեան գերմանական դասագրքերից չատերի՝ յոյզերի մասին խօսող գլուխները ուղղակի համանիշների բառարաններ են: Սակայն մի՛ արդէն ինքն ըստ ինքեան ակներև քանի արդիւնաւոր մշակումը իւր սահմանն ունի, և նման ուղղութիւն ունեցող բազմաթիւ աշխատասիրութիւնների հաւանքն այն եղաւ, որ այս խնդրին վերաբերեալ

զուտ նկարագրական մատենագրութիւնը, Դեկարտից սկսած մինչև մեր օրերը, հոգեբանութեան ամենաձանձրալի մասն է։ Դեռ առկա՞ այս մասն ուսումնասիրելիս զգում էք, որ յոյզերի՞ հոգեբանութիւնից առաջարկուած դասաւորութիւնները մեծ մասամբ սոսկ ֆիկցիաներ (մտացածին բաներ) են, կամ զուրկ էակունչանալութիւնից։ և որ հոգեբանների շաւակնութիւնը՝ իբր թէ իրանց տերմինոլոգիան ճշգրիտ է, կատարելագէտ անհիմն է։ Բայց և այնպէս, յոյզերի հոգեբանական ուսումնասիրութիւնների մեծ մասը դժբախտաբար զուտ նկարագրական բնութարարութիւն ունի։ Վէպերում յոյզերի նկարագրութիւնը հետաքրքրութեամբ ենք կարդում, քանի որ ինքներս էլ նրա համար ենք ստեղծուած, որ յոյզեր ունենանք մեր մէջ։ Վէպերում ծանօթանում ենք յոյզեր առաջացնող օբեկտներին և հանդամանքներին, և այս պատճառով վէպի աչք կամ այն էջը զարդարող ինքնագիտողութեան իւրաքանչիւր նուրբ գիծ իսկոյն և եթ մեր մէջ զգացմունքի արձագանք է գտնուի, Աֆորիզմների չարքի ձեռք զրուած մատենագրական — փիլիսոփայական դասական (կլասիկ) երկերը նոյնպէս մեր յուզական կեանքի վերայ լոյս են սփռում, և մեր զգացմունքները շարժելով մեզ հանոյք են պատճառում։ Իսկ ինչ զգացմունքների «Իրտական հոգեբանութեանն» է վերաբերում՝ այդ խնդրի մասին չափազանց բազմաթիւ կլասիկ աշխատութիւններ կարդալուց՝ երևի ճաշակա բոլորովին փշաքերի եմ։ միայն թէ՛ առեւի կգերադասէի կարգալ մերձակայ լիւնների բառական նկարագրութիւնը քան նորից այդ հոգեբանական ստեղծագործութիւնները կրկին անգամ կարդալ։ Սրանց մէջ ոչ մի արդիւնաւոր զեկամարող սկզբունք, ոչ մի հիմնական հայեցակէտ չկայ։ Յոյզերն անվերջ տարբերուած և երանգաւորուած են, բայց այդ ուսումնասիրութիւններում ոչ մի արտաբանական ընդհանրացում չէք գտնի։ Մինչդեռ իսկական գիտական աշխատանքի ամբողջ հրապարակ տրամաբանական վերլուծման շարունակական խորացումն է։ Միթէ յոյզերի վերլուծման ժամանակ անհնարին է բարձրանալ կոնկրէտ նկարագրութիւնների մակերևոյթից։ Կարծում եմ որ այդպիսի կոնկրէտ նկարագրութիւնների չըջանից գուրս գալու ելք կայ։ հարկաւոր է միայն ջանք գործ զննել այդ ելքը գտնելու համար։

3. Յոյզերի բազմազանութեան պատճառը։— Հոգեբանութեան մէջ յոյզերը վերլուծելու առիթով ծագող զժուարութիւնները, կարծում եմ, նրանից են, որ խիստ սովորիկ են յոյզերը միմեանցից բացարձակապէս զատուած երևոյթներ նկատելու Քանի որ իւրաքանչիւր յոյզ մի մշտնջենական, անձեռնմխելի հոգեկան էութիւն կը համարենք, նման սեռատիկների, որ կենսատրանսփիւնը մի ժամանակ անփոփոխելի էութիւններ էր համարում, մինչև այն ժամա-

նախ կմնայ միայն որ ակնածութեամբ յոյզերի զսնազան առանձնադատութիւններէ, ատորճանների և առաջացնելիք գործողութիւնների ցուցակներ կազմենք: Բայց եթէ յոյզերը աւելի ընդհանուր սրտածառների արդիւնք համարելիս լինինք (ինչպէս որ օր. կենսաբանութիւնը և տեսակաների գանազտնութիւնը շրջապատի պայմաններէց յառաջացած փոփոխութիւնների և միանգամ ձեռք բերած փոփոխութիւնների ժառանգաբար աւանդման արդիւնք է համարում), այն ժամանակ տարբերութիւններն որոշելը և դասաւորելը լոկ հասարակ օժանդակող միջոցների նշանակութիւն կստանան: Յետագայ սակաւաթիւ երեօներում՝ առ այժմ յուզմունքների բիրտ կոչուած ձևերով շատանալով յոյզերի մի պատճառի վերայ մատնանիշ կանեմ, որ խիստ ընդհանուր բնաւորութիւն ունեցող մի պատճառ է:

4. Յոյզի բիրտ ձեւերում զգացմունքը նոյն յոյզի մարմնական արտայայտման արդիւնքն է: Սովորաբար այնպէս են մտածում, թէ յոյզի բիրտ ձևերում մի օրեկտից, առարկայից, ըմբռնուած հոգեկան տպաւորութիւնը յոյզ կոչուած հոգեկան վիճակ է առաջացնում մեր մէջ, իսկ այս հոգեկան վիճակը իրենից յետոյ որոշ մարմնական արտայայտութիւն է յառաջ բերում: Իմ տեսութեան համաձայն ընդհանրաւորելով՝ մտրմնական գրգռմունքը անմիջապէս է հետեւում իրեն առաջացնող փաստի ըմբռնմանը և նոյն այդ գրգռմունքի գիտակցումն է: Բանի գրգռմունքը դեռ տեղի է ունենում, հէնց ինքը յոյզը: Սովորաբար այնպէս են ասում, մեր կարողութիւնը կորցրինք, վշտացանք և լաց ենք լինում, արջի հանդիպեցինք, վախեցանք և փախչում ենք, թշնամին մեզ վիրաւորեց՝ կատաղեցինք և հարուածեցինք նրան: Իմ պաշտպանած հիպոտէզի համաձայն՝ այդ անցքերի հերթը մի քիչ այլ կերպ պիտի լինի. այն է՝ առաջին հոգեկան վիճակը իսկոյն և եթէ չէ յաջորդում երկրորդ հոգեկան վիճակով, քանց միջև մարմնական արտայայտութիւններ պէտք է տեղի ունենան. ուստի ամենից բանաւոր կը լինէր այնպէս ասել. վշտացել ենք որովհետեւ լալիս ենք. կատաղել ենք որովհետեւ հարուածում ենք ուրիշին. ահ ենք զգում որովհետեւ զողում ենք. և ոչ թէ ասել, թէ լալիս ենք, հարուածում ենք, զողում ենք, որովհետեւ վշտացած ենք, կատաղած ենք, վախեցած ենք: Եթէ ըմբռնմանը անմիջապէս մարմնական արտայայտութիւնները չյաջորդէին՝ այդ ըմբռնութիւնը իւր ձևի կոպից մի զուտ իմացական գործողութիւն (ակտ) կը լինէր, զգոյն, զուրկ գունաւորութիւնից և յուզական «ջերմութիւնից»: Այդպիսի դէպքում կարող էինք արջ տեսնել և վազել որ ամենից լաւ կը լինի փախչել. կարող էինք վիրա-

ւորանք ստանալ և արդարացի դատել հարուածին պատասխան տալ։
բայց այդ դէպքերում ոչ ահ, ոչ էլ զայրոյթ կզգայինք։

Այսպիսի անտաշ ձևով արտայայտուած լինելով՝ հիպոտէզս կարող է տարակոյսների տեղիք տալ։ Այն ինչ հիպոտէզիս ըստ երևոյթին օտարոտի (պարագործաւ) բնաւորութիւնը չքացնելու և թերեւս նրա ճշմարիտ լինելուն համոզուելու համար՝ բազմաթիւ և հեռաւոր, երկար ու բարակ խորհրդածութիւնների կարիք չը կայ։

Ամենից առաջ ուշադրութիւն դարձնենք այս փաստի վերայ։ Իւր քան իւր ըմբռնութիւն ֆիզիքական որոշ ներգործութեամբ մեր կազմուածքի (օրգանիզմի) վերայ ընդարձակ չափով ծաւալուող մի ազդեցութիւն է անուամբ, որը նախորդում է մեր մէջ յոյգի կամ յուզական պատկերի ծագմանը։ Մի ոտանաւոր, դրամա, դիւցազներգութիւն լսելիս՝ յաճախ զարմանալով նկատում ենք որ մեր մարմնով յանկարծ ալիքի նման մի դող է անցնում, կամ որ մեր սիրտը աւելի սաստիկ կերպով բաբախել է սկսում, իսկ աչքերից յանկարծակի արտասուք թափուեց։ Նոյն բանը աւելի ևս շօշափելի կերպով երաժշտութիւն լսելիս կարելի է դիտել։ Երբ անտառում զրօսանելիս յանկարծակի ինչ որ մութ, չարժուող բան ենք նկատում՝ մեր սիրտը զագարում է բաբախելուց, և իսկայն և եթ շնչերս բռնում է վտանգի մասին ոչ մի որոշակի գաղափար մտքներումս գեռ չկազմած։ Եթէ մեր բարեկամը անդունդի եզերքին է մօտենում՝ մեզ լաւ յայտնի անհանգստութիւնն ենք զգալ սկսում և յետ կանգնում, չը նայելով որ լաւ դիտենք որ մեր բարեկամը վտանգից դուրս է, և նրա վայր բնկնելու մասին ոչ մի մեկին մտապատկեր չունինք։ Հեղինակս վառ կերպով յիշում է իւր զարմանքը երբ ինքը մէկ անգամ 7—8 տարեկան հասակում ուշաթափ էր եղել դոյլի մէջ ձիու արիւն տեսնելուց, այդ դոյլի մէջ փայտ կար, որով նա հեղուկը սկսեց խառնել, արիւնը փայտի ծայրից կաթում էր դոյլի մէջ, բացի մանկական հետաքրքրութիւնից երեխան ուրիշ ոչինչ չէր զգում։ Յանկարծ աչքերը մթնեցին, ականջները խշշացին և երեխան դիտակցութիւնը կորցրեց։ Առաջ նա երբէք լսած չէր եղել որ արիւնին նայելուց մարդկանց սիրտը խառնում է և ուշքը գնում, և արիւնից այնքան քիչ էր զգուում, այնքան քիչ վտանգ էր տեսնում նրա մէջ՝ որ այդպիսի բնքոյշ հասակում անգամ չէր կարող չը զարմանալ, թէ ինչպէս կարմիր հեղուկով լիքը դոյլի լսկ ներկայութիւնը մեր օրգանիզմի մէջ կարող է այդքան ցնցող ներգործութիւն առաջացնել։

Որ յոյգի անմիջական պատճառը արտաքին գրգռումների՝ մեր նեարդերի վերայ գործած ֆիզիքական ազդեցութիւնն է՝ սրա

համար ամենալաւ աղացոյց այն ախտաբանական (պատուութիւն) դէպքերը կարող են լինել, երբ յոյզի համար մի համապատասխան օրէկտ չը կայ: Յոյզերի մասին իմ առաջարկած հայեցակէտի դիսաւոր առաւելութիւններէց մէկն հէնց այն է, որ նրա միջոցով կարող ենք մէկ ընդհանուր սքեմայի, կարգի տակ դասել յոյզերի թէ՛ հիւանդական և թէ՛ առողջ նորմալ (կանոնաւոր) դէպքերը: Յիմարանոցներում՝ ոչ մի բանով չը պատճառաբանուած բարկութեան, երկիւղի, մեղամաղձի կամ երագողութեան, ինչպէս և ոչնչով չը պատճառաբանուած ապատիայի օրինակներին ենք հանդիպում, որ յամառութեամբ շարունակուած է, չնայելով որ ոչ մի արտաքին դրդող պատճառ չկայ: Առաջին դէպքում պէտք է ենթադրենք որ նեարդերի մեքանիզմը սրոյ յոյզերի վերաբերմամբ այն աստիճան տպաւորուն է դարձել, որ ամեն՝ նոյն իսկ անհամապատասխան դրդիչ (ստիմուլ) բաւարար պատճառ է հանդիսանում նրա մէջ այդ ուղղութեամբ գրգիռ առաջացնելու, և այդպիսով այն զգացմունքների ուրոյն ամբողջութիւնը (կոմպլէկսը) յառաջ բերելու, որոնք և յառաջիկայ յոյզն են կազմում: Այսպէս, օրինակ, երբ մի մարդ խորը շունչ քաշելու անկարողութիւն, սրտի բաբխում, պնեմոգաստրիկ նեարդի գործունէութեան առանձին տեսակի փոփոխութիւն որ սովորաբար «սրտի անձուկ» է կոչում, անշարժ տարածուած դիրք ընդունելու ձգտում և բացի այս բոլորից մեր ներքը կատարող նաև մի քանի դեռևս չհետազօտուած այլ գործողութիւններ է զգում միաժամանակ՝ այս բոլոր երևոյթների հաւաքումը (կոմբինացիոն) մարդու մէջ ահի զգացում է առաջացնում, և մարդս շատերին լաւ յայտնի մահացու վախի գոհ է դառնում: Ծանօթներիցս մէկը որ այս ամենասարսափելի հիւանդութիւնը մի քանի անգամ ունեցած է եղել, ինձ պատմել է, որ իւր հոգեկան տանջանքների կետրոնը սրտի շրջանը և շնչառութեան գործարանն էին լինում. հիւանդութեան առաջն տունելու համար նա դիսաւորապէս աշխատել է շնչառութեանը հակել և դանդաղեցնել սրտի բաբխումը, ահը անհետանում էր հէնց որ նրան յաջողում էր խորը շունչ քաշել և ուղղել իւր կազմուածքը:

Այստեղ յոյզը լուր մարմնական վիճակի մի զգայութիւն է, և նրա պատճառը մի զուտ բնախօսական պրոցէս է:

Յետոյ՝ ուշադրութիւն դարձնենք՝ որ իւրաքանչիւր մարմնական փոփոխութիւն, ինչ տեսակի էլ լինի, երևան գալու բոլորին մեզնից զգացում է մեկին կամ շփոթ կերպով: Եթէ ընթերցողը մինչև այժմ այս հանգամանքին ուշադրութիւն դարձած չէ եղել՝ հետաքրքրութեամբ և դարմանքով կարող է նկատել, թէ ինչպէս մարմնի դանդաղ

մատերում տեղի ունեցող բազմաթիւ զգայութիւններ՝ հոգու այս կամ այն յուզական վիճակին ընթացակից բնորոշ նշաններ են հանդիսանում։ Ի հարկէ՝ հիմք չունինք սպասելու, որ ընթերցողը այսպիսի մի կտրիոզ (մաղալու) հոգեբանական վերլուծման համար ինքնադիտողութեամբ իւր մէջ կը գտէ գրաւիչ կրքերի բռնկումները. բայց նա կարող է այն յոյզերը դիտել սրանք հոգու աւելի անդորր վիճակների ժամանակ են տեղի ունենում, և թող աստիճանի յոյզերի նկատմամբ կազմած արդարացի կզրակացութիւնները կարելի կը լինի նոյն յոյզերի նաեւ աւելի սաստիկ աստիճանների վերայ տարածել։ Յոյզի ժամանակ մեր մարմնի ամբողջ ծաւալում շատ վառ կերպով դանազան զգայութիւններ ենք ունենում. մարմնի իւրաքանչիւր մասից դիտակցութեան մէջ զանազան զգայական տպաւորութիւններ են մուտք դործում՝ թոյլ, զօրեղ, անախորժ, անորոշ տպաւորութիւններ՝ որոնցից՝ ամեն մարդուց միշտ դիտակցուող անձնաւորութեան զգացմունքն է կազմում։ Զարմանալի է, թէ որպիսի աննշան շարժառիթներ յաճախ մեր դիտակցութեան մէջ զգայութիւնների այդպիսի հաւաքումներ են առաջացնում։ Նոյն իսկ ամենաթոյլ կերպով վշտացած լինելիս միշտ կարող ենք նկատել, որ մեր հոգեկան վիճակի բնախօսական արտայայտութիւնը աչքերի կկոցուելը և յոնքի մկանների կծկուելն է լինում։ Մի անսպասելի զժուարութեան հանդիպելիս՝ կտրորվում ինչ որ անյարմարութիւն ենք զգում, որ մեզ ստիպում է թուր կուլ տալ, կսկորդը մօքրել և թեթեակի հաղար։ Նմանօրինակ երևոյթներ կարելի է գիտել նաեւ ուրիշ բազմաթիւ գէղքերում։ Յոյզերին ընթացակցող այս օրգանիկ փոփոխութիւնների հաւաքումների բազմազանութեան շնորհիւ՝ վերացական խորհրդածութիւնների վերայ յենակնով կարող ենք ասել, որ յոյզի իւրաքանչիւր նրբերանգութիւն ամբողջութեամբ վերցնած իւր ուրոյն բնախօսական արտայայտութիւնն է ունենում, որը նայնպիսի մի եզակի գէղք է (unium), որպէս յոյզի նոյն նրբերանգութիւնը։ Յոյզի ժամանակ մարմնի ձևափոխուող տռանձին մասերի բազմաթիւ լինելու է, որ մարդուս համար այնքան զժուար բան հանդիստ վիճակում դանուելիս որ և է յոյզի արտաքին արտայայտութիւնները վերարտադրել։ Ասածին շարժումների մկանների՝ մի յոյզի համապատասխանող լսողը վերարտադրել կարող ենք. բայց կաշի, գեղձերի, սրտի և ընդերքի հարկաւոր գրգռանքը մեր կամքով յառաջ բերել չենք կարող։ Ինչպէս որ արհեստական փուշտոցին ինչ որ բան պակաս է լինում իսկական փուշտոցի հետ համեմատած՝ այնպէս էլ արհեստական կերպով վերարտադրուած վիշտը կամ ոգևորութիւնը իսկականին լրակատար կերպով նման լինել չէ կարող, երբ նոյն արամադրութիւնների յառաջ գալու հարկաւոր շարժառիթները չկան։

Այժմ դանք տեսութեանս ամենագլխաւոր կէտի շարադրութեանը, որ է: Եթէ մի զօրեղ յոյզ պատկերացնենք և վարձենք մեր գիտակցութեան այդ փնտալից մըտք ու մէկ-մէկ դուրս հանել նոյն յոյզի հետ կապակցութեամբ մարմնական սիմպատիսեքի բոլոր զգայութիւնները՝ ապա վերջի վերջոյ եղած յոյզից այլ ևս յիշելի մնայ. ոչ մի «նոգեկան նւթ» չի մնայ. որից կարելի լինի նոյն յոյզը կազմել. այդ հանումից մնացած մնացորդը զուտ մտաւոր (ինտելեկտուալ) ըմբռնութեան մի սառն, անաարբեր վիճակ կը լինի: Մարդկանց մեծ մասը որոնցից խնդրել էի իմ այս դրութիւնը «տուգել ինքնագիտողութեամբ, կատարելագոյն համաձայն էին ինձ. բայց ոմանք յամառութեամբ շարունակում էին պընդել, որ իրանց ինքնագիտողութիւնը իմ ենթադրութիւնը (հիպոտէզը) չէ որդարացնում: Շատերը չեն կարողանում հարցս հէնց կարգին հասկանալ: Սրինակ. խնդրում ես որ ծիծաղաշարժ առարկայ տեսնելիս ծիծաղի ամեն մի զգացմունք և ծիծաղելու ամեն մի հակում իրանց գիտակցութիւնից հեռացնեն և ապա ասեն՝ թէ այդ ժամանակ առաջիկայ առարկայի ծիծաղելի կողմը ինչը կը լինի. արդեօք այդ դէպքում գիտակցութեան մէջ չի մնայ լոկ ըմբռնութիւն մի առարկայի որ «ծիծաղելի» առարկաների դասին է պատկանում. հարցիս էյամառութեամբ պատասխան են տալիս, թէ այդ ֆիզիքական անհնարին է կտառել, և որ ծիծաղելի առարկայ տեսնելիս միշտ օտի պուշած են լինում ծիծաղել: Մինչդեռ առաջարկածս խնդիրն այն չէր՝ որ ծիծաղելի առարկայի վերայ նայելիս ծիծաղելու ամեն մի հակում իրապէս ոչնչացնէին իրենց մէջ: Առաջարկածս լոկ սղեկութիւն, տեսական բնաւորութիւն ունեցող մի խնդիր է և առաջարկում է՝ որ ամբողջութեամբ առած յուզական վիճակից մաքուլ մի քանի զգայական տարրեր հեռացնենք, և որոշենք թէ այդ դէպքում մնացորդ տարրերը որոնք կլինին: Սա չիմ կարող հրամարուել այն մօքից, որ զրոյս հարցս լաւ հասկացող ամեն մարդ կհամաձայնի վերեւում արտայայտածս դրութեանը: Սոքնաւ չիմ կարող պատկերացնել՝ թէ մեր գիտակցութեան միջերկիւղի էլ ինչ յոյզ կը մնայ. ի՞նչ հեռացնենք այն բոլոր զգայութիւնները որ կապուած են հետեւեալ բնախօսական երևոյթների հետ՝ սրտի սաստկացած բարխում, կարճ շնչառութիւն, չթուրճանքների գոգ, կաշուի փշաքաղում՝ անգամների թուլութիւն, և ստամոքսի գրգռուց: Արդեօք կարող է մէկը զայրոյթի վիճակ պատկերացնել և նոյն ժամանակ խեղճ և եթ երևակայել ոչ թէ կրծքի արեկոծում, երեսի մէջ արեան լիցուելը, ռուզգերի լայնանալը, ստամոքսի իրար սեղմուելը և ուժգին դործողութեան ձգտում, այլ ընդհակառակն՝ մկաններն առանց լարուած վիճակի:

հանդարտ և կանոնաւոր շնչառութիւն և հանգիստ երես կրեակայելու
 Հեղինակը դոնէ բնաւ չէ կարող այդ անել: Նրա կարծիքով՝ այդ դէպ-
 քում դայրոյթը որպէս արտաքին որոշ արտայայտութիւնների հետ
 կապուած մի զգացմունք պէտք է խաղառ բացակայէ՝ և կարելի է
 ենթադրել որ մնացորդը անդորր, անկիրք, ամբողջովին մտաւոր
 (խտեկեկոտաւ) աշխարհին պատկանող դատողութիւն կը լինի. ու-
 բիշ խօսքով այդ դէպքում մնացորդը մի միտք կը լինի այն բանի
 մասին՝ թէ այս ինչ մարդիկ պատժի են արժանի իրենց մեղքերի
 համար: Նոյն խորհրդածութիւնը նաև վշտի յոյզին է վերաբերում:
 Ի՞նչ կը լինէր վիշտը առանց արտասուքի, հեկեկանքի, սրտի բա-
 բախման կանգ առնելու և սիրտը ճմլուելու: Զգացական երանգից
 զուրկ մի խոստովանութիւն այն փաստի, թէ այս ինչ հանգա-
 մանքները խիստ վշտալի են—և ուրիշ ոչինչ: Նոյն բանը նաև ուրիշ
 ամեն կիւքի վերլուծման ժամանակ երևան է դալիս: Որևէ մարմնական
 աստառից զուրկ մարդկային յոյզը մի սին հնչիւն է: Նոյն պըն-
 դում որ այդ տեսակ յոյզը իրերի բնութեանը հակասող մի բան է,
 կամ որ զուտ ոգիները անկիրք մտածողական գոյութեան են
 գատապարտուած. ես ուզում եմ միայն ասել որ մեզ համար որևէ
 մարմնական զգայութիւնից զրկուած յոյզը մի աներևակայելի բան
 է: Քանի չառ եմ վերլուծում իմ հոգեկան վիճակները այնքան աւելի
 եմ համոզուում՝ որ իմ ունեցած «բիրտ» կիւքերը և յափշտակութիւն-
 ները իսկապէս այն մարմնական փոփոխութիւններից են ծագում և
 առաջանում, որ սովորաբար իրանց արտայայտութիւնը կամ հե-
 տեանքն ենք համարում. և աւելի ևս սկսում է ինձ հաւանական
 թուալ, որ եթէ մարմինս անդգայ (անեսթեզիկ) դառնայ՝ թէ գուրեկան
 և թէ անդուր յոյզերի (ափեկոտների) կեանքը ինձ համար մի բո-
 լորովին խորթ բան կը լինի, և մի զուտ իմացական կամ մտա-
 ւորական (ինտելեկտուալ) գոյութիւն քարշ տալ ստիպուած կլինիմ:
 Թէև այդպիսի գոյութիւնը հին իմաստուններին մի իդէալ էր թւում,
 քայց մեզ համար որ միայն մի քանի սերնդով ենք բաժանուած
 փիլիսոփայութեան այն շրջանից երբ զգայականութեան առաջնակարգ
 տեղ տրուեց, այդպիսի կեանքը չափազանց ապուսիկ, անկենդան
 կը երևայ, որին չարժէ ձգտել այնպիսի յամառութեամբ:

5. Իմ հայեցակէսը մասեռիալիստիկ անուանել չէ կարելի:—
 Իմ տեսութեան մէջ նոյնքան մատերիալիզմ կայ որքան և ամեն մի
 հայեացքում որ մեր յոյզերը նեարդական գործողութիւններից
 պայմանաւորուած է համարում: Ընթերցողներիցս ոչ մէկը չի բո-
 ղորի այս դրութեան դէմ, քանի սա ընդհանուր ձևով արտայայ-
 տուած կը մնայ, և եթէ այդտեղ մէկը մատերիալիզմ տեսնի էլ՝
 այդ կարող է անել միայն յոյզի այս կամ այն մասնակի տեսակը

ի նկատի ունենալիս: Յոյզերը զգացական պրոցեսներ են, որ պայմանաւորուած են արտաքին գրգռիչների ազդեցութեամբ առաջացող ներքին նեարդական հոսանքներից: Ճիշտ է՝ պղատոնամիտ հոգեբանները այդ պրոցեսները ինչ որ խիստ ստոր բանի հետ կապակցուած երևոյթներ են միշտ համարել. սակայն մեր յոյզերի ծագման բնախօսական պայմանները ինչ էլ որ լինին՝ յոյզերը ըստ ինքեան, որպէս հոգեկան երևոյթներ, միևնոյն է՝ պէտք է մնան ինչ որ են: Եթէ յոյզերը խոր, մաքուր և զնահատելի նշանակութիւն ունեցող հոգեկան փաստեր են հանգիստանում, ապա՝ իրանց ծագումը բացատրող ամեն բնախօսական տեսութեան տեսակէտից էլ՝ դարձեալ նոյնքան խոր, մաքուր և իրենց նշանակութեամբ զնահատելի կը մնան, ինչպէս որ են նաև մեր տեսութեան տեսակէտից: Յոյզերն իրենց մէջ են պարունակում իրենց նշանակութեան ներքին չափը. և յոյզերի տեսութեամբ, որ առաջարկուեմէ, ապացուցանել՝ թէ զգացական գործողութիւնները (պրոցեսները) չը պէտք է անպատճառ ստոր, նիւթական բնաւորութեամբ հանդէս գան և որոշուին՝ նոյնքան անհեթեթ բան կը լինէր, ինչպէս որ եթէ առաջարկուող տեսութիւնը մերժէինք յենուելով այն բանի վերայ, թէ այդ տեսութիւնը յոյզերի երևոյթները ստոր մատերիալիստիկ կերպով է բացատրում:

6. Առաջարկածս հայեցակէսը բացատրում է յոյզերի զարմանալի բազմազան լինելը:—Եթէ առաջարկածս տեսութիւնը ճշմարիտ է, ապա ամեն յոյզ՝ մէջ այնպիսի հոգեկան տարրերի մի խմբի գումարման հետեանք է, որոնցից իւրաքանչիւրը որոշ բնախօսական գործողութեամբ է պայմանաւորուած: Մարմնի մէջ կատարուող իւրաքանչիւր փոփոխութեան բաղադրիչ տարրերը արտաքին գրգռիչից առաջացած ռեֆլեկսի հետեանք են: Այստեղից անմիջապէս մի շարք կատարելապէս որոշ հարցեր են ծագում՝ խիստ տարբեր այն բոլոր հարցերից որ յոյզերի ուրիշ տեսութիւնների ներկայացուցիչների կողմից են առաջարկուում: Սրանց տեսակէտով յոյզերը վերլուծելիս միակ հնարաւոր խնդիրը կամ դասաւորումն է՝ թէ «յառաջիկայ յոյզը ի՞նչ սեռի կամ տեսակի է պատկանում», կամ նկարագրումն է՝ թէ «յառաջիկայ յոյզը ի՞նչ արտաքին արտայայտութիւններով է բնորոշուում»: Իսկ այժմ խնդիրը յոյզերի պատճառները պարզելն է՝ թէ «այս կամ այն օրեկտը մեր մէջ ի՞նչ ձևափոխութիւններ է յառաջացնում», և թէ «ինչո՞ւ այս և ոչ թէ ուրիշ ձևափոխութիւն է յառաջացնում»: Յոյզերը մակերևոյթաբար վերլուծելուց՝ այսպիսով աւելի խորամուխ հետազոտման, աւելի բարձր կարգի հետազոտութեան ենք անցնում: Դասաւորումը և նկարագրումը գիտութեան զարգացման ստորնագոյն աստիճաններն են: Հետազոտ-

ման որոշ գիտական տաղարէզի վերայ հէնց որ պատճառական կապակցման հարցն է յառաջ գալիս՝ գառաւորումը և նկարագրումը երկրորդական տեղ են բռնում, և իրենց ունեցած նշանակութիւնը այն չափով են պահում ինչ չափով որ պատճառական կապակցութիւնը հետազօտելու գործն են դիւրացնում: Հէնց որ պարզեցինք, որ յոյգերի պատճառը այն անթիւ ռեֆլեկտոր գործողութիւններն են որ արտաքին օրեկաների պղծեցութեամբ առաջ են գալիս և անմիջապէս մեզանից գիտակցում, ապա մեզ համար իսկոյն և իթ հասկանալի է դառնում թէ ինչ ու յոյգերի անհամար բազմութիւնն կարող է գոյութիւն ունենալ և թէ ինչ սւառանձին անհատներն մէջ յոյգերը կարող են անորոշ կերպով ձևափոխուել թէ կազմի և թէ յարուցանող շարժառիթներն կողմից: Բանն այն է որ ռեֆլեկտոր գործողութեան մէջ ընդ միշտ անփոփոխ, բացարձակ (արտփակ) ոչինչ չըկայ: Ռեֆլեկտները կարող են խիստ գանազան կերպով գործել, և այդ գործողութիւնները սովորաբար անսահման ձևափոխում են:

Արճ ասած՝ յոյգերի ամեն դասաւորութիւն էլ կարող է «հշմարիտ» կամ «քնակաւ» համարուել, և թէ իւր կոչմանը բաւարարութիւն է տալիս, և այնպիսի հարցեր, ինչպէս օր. «թէ բարկութեան կամ երկիւղի իսկական կամ «տիպիկ» ալտայայտութիւնը ո՞րն է», աւարկայական (օրեկալի) ոչ մի նշանակութիւն չունին: Այդպիսի հարցեր լուծելու փոխարէն պիտի ջանանք պարզել, թէ ինչպէս է հնարուար եղել ահի կամ դայրոյթի այս կամ այն «արտայայտութեան» («էկսպրեսիայի») յառաջանալը, և այս — մի կողմից բնախօսական մեքենարանութեան խնդիր է, իսկ մեւս կողմից մարդու հոգեկանի (սփիւնիկայի) զարգացման պատմութեան խնդիր, մի խնդիր՝ որ գիտական բոլոր իրական (ռեալ) խնդիրների նման իւր էութեամբ լուծանելի է, թէև գուցէ և դժուարին է դրա լուծումը դանել: Մի փոքր ստորիս առաջ կրերեմ այդ խնդիրը լուծելու համար կատարուած փորձերը:

7. Լրացուցիչ ապացոյցներ իմ հետաւեան օգտին:—Եթէ իմ տեսութիւնն արդարացի է՝ պէտք է հաստատուի հետեւեալ կողմնակի ապացուցման միջոցով, ճեսութեանս համաձայն՝ հոգեանդորը վիճակի ժամանակ մեր մէջ այս կամ այն յոյգի արտաքին արտայայտութիւնը կամովին յարուցանելիս՝ պէտք է նաև նոյն այդ յոյգը զգանք: Որքան որ փորձով կարելի եղաւ ստուգել՝ այս ենթադրութիւնը աւելի հաստատուում է քան հերքում: Ամեն մարդ էլ գիտէ թէ փախուտը ինչ աստիճան սաստկացնում է մեր մէջ ահաբեկութեան զգացումը, և թէ ինչպէս կարելի է սաստկա-

ցնիկ զայրոյթի կամ տխրութեան զգացմունքը արատութիւն տալով սրանց արտաքին արտայայտութիւններին: Հեկեկանքը նորոգելով սաստկացնում ենք մեր մէջ վշտի զգացմունքը, և լացի իւրաքանչիւր նոր բռնկումից մեր վիշտն աւելի ևս սաստկանում է, մինչև որ վերջապէս յոգնածութիւնից և ֆիզիքական գրգռման ըստ կրեոյթին նուազելուց հանդարտութիւն է գալիս: Ամեն մարդ էլ գիտէ թէ ինչպէս զայրոյթի ժամանակ բոլորոքման գազաթնակէտին ենք մեզ հասցնում՝ զայրոյթի արտաքին արտայայտութիւնները մի քանի անգամ մէկը միւսի յետից կրկնելով: Ճնշեցէք ձեր մէջ կրքի արտաքին արտայայտութիւնը, և կիրքը կը մարի: Զայրոյթի բռնկմանը տարուելուց առաջ փորձեցէք մինչև տառը համարել՝ և զայրոյթի շարժառիթը ծիծաղելու չափ ձեզ չնչին կերևայ: Մեզ քաջութիւն ներշնչելու համար չլիւտցնում ենք, որով իրօք մեզ վստահութիւն ենք ներշնչում: Միւս կողմից փորձ արէք մի ամբողջ օր նստել մտազրադ, ամեն բոլէ հառաչել և շրջապատողների հարց ու փորձին ընկճուած ձայնով պատասխանել, և դրանով ձեր մեղամաղձոտ արամադրութիւնը աւելի ևս կը սաստկացնէք: Բոլոր փորձառու մարդիկ հետեւալ կանոնը բարոյական դաստիարակութեան համար խիստ կարեւոր են համարում. եթէ ուզում ենք մի ոչ ցանկալի յուզական հակում ձնչել մեր մէջ, պէտք է համբերութեամբ և սկզբում սառնարիւն կերպով այնպիսի արտաքին շարժումներ վերարտադրենք մեր մէջ, որոնք մեզ համար ցանկալի հակառակ ահտակի հոգեկան արամադրութեան են համապատասխանում: Սոյն ուղղութեամբ կատարուած մեր յամառ ջանքերի հետեանքն այն կը լինի, որ հոգու չարամիտ և ձնչուած վիճակը կանհետանայ և մի գուարթ ու հեղ տրամադրութեամբ կը փոխարինուի: Բաց արէք ձեր ճակատի կնճիռները, գուարթ դարձրէք ձեր հայկացքը, ուղղեցէք ձեր կազմուածքը, խօսեցէք մաքուր աօնով, ուրախ-ուրախ ուղջունելով ծանօթներին, և եթէ ձեր սիրտը քար չէ՝ ակամայից քիչ-քիչ բարեմիտ արամադրութեան կենթարկուիք:

Ասածիս դէմ կարելի է այն վստան առաջ բերել, որ դերասաններից շատերի վկայութեամբ՝ իրենք ամենակատարեալ կերպով և ձայնով, երեսի միմիկայով և մարմնի շարժումներով յոգերի արտաքին արտայայտութիւնները վերարտադրում են, բայց այդ կատարելիս ոչ մի յոյզ չեն զգում: Սակայն գուր. Արչերի (Archer) վկայութեամբ, որ այս հարցի համար դերասանների կեանքից հետաքրքրական վիճակագրական տեղեկութիւններ ունի հաւաքած, ուրիշ դերասաններ էլ պնդում են, որ երբ դերը լաւ խաղալ է յաջողուել իրենց՝ նոյն դերին համապատասխան բոլոր յոյզերն էլ զգալիս ևն կղիւ: Դերասանների այս տարածայնութիւնը չափ պարզ կարելի է

բացատրել: Իւրաքանչիւր յոյզի արտայայտութեան մէջ ներքին օրգանիկ գրգռութիւնը ոմանց մէջ կարելի է լինում կատարելապէս ձնչել, որով զգալի կերպով ձնչուած կը լինի նաեւ ինքը յոյզը. իսկ այլ կարգի մարդիկ այդ կարողութիւնից զուրկ են: Այն գերասանները, որոնք խաղի ժամանակ յոյզ ունենում են, անկարող են—, իսկ որոնք որ չեն զգում, կարող են—յոյզերը և սրանց արտայայտութիւնները կատարելապէս անջատել միմեանցից:

8. Մի հնարաւոր առարկութեան դեմ պատասխան:—Տեսութեանս նկատմամբ ինձ կարող են առարկել, որ յոյզի արտայայտութիւնը զսպելով՝ երբեմն յոյզը սաստկացնում ենք: Յանր է լինում հոգու վիճակը, երբ հանգամանքները հարկադրում են զսպել մեր ծիծաղը, երկիւղից ձնչուած զայրոյթը ամենախիստ ատելութեան է փոխւում: Ընդհակառակն, յոյզի ազատ արտայայտումը թեթեւութիւն է տալիս:

Այս առարկութիւնը աւելի առ երևոյթ մի բան է, քան իրական հիմք ունեցող: Արտայայտման ժամանակ յոյզը միշտ զիտակցւում է: Արտայայտումից յետոյ, երբ նեարգական կետրոններում էներգիայի կանոնաւոր պարպումն արդէն կատարուած է լինում, այլ ևս յոյզ չենք զգում: Բայց երբ յոյզի արտայայտութիւնը զսպած ենք լինում երեսի միմիկայի մէջ՝ կարող է պատահել որ կուրծքի կամ ստամոքսի ներքին գրգռւը այնքան աւելի ուժգնութեամբ արտայայտուի, ինչպէս օր. ծիծաղը զսպելու դէպքում. կամ թէ յոյզը՝ առաջացնող օրելտի և զսպող ազդեցութեան գումարման (կոմբինացիոնի) պատճառով կարող է մի բոլորովին սուրիշ յոյզի փոխարկուել, որին թերեւ մի այլ տեսակի և աւելի զօրեղ օրգանիկ գրգռութիւն է ընթացակցում: Նթէ թշնամուս սպանել կամենայի, բայց չհամարձակուէի այդ ի կատար ածել, այս դէպքում իմ յոյզը բոլորովին այլ տեսակի կը լինէր համեմատած այն յոյզի հետ, որ կը լինէր իմ մէջ եթէ ցանկութիւնս իրագործէի: Ընդհանրապէս այս առարկութիւնն անհիմն է:

9. Աւելի նուրբ յոյզեր:—Էստետիկ յոյզերում մարմնական գրգռւը և զգալու սաստկութիւնը, թափը, կարող են թոյլ լինել: Էստետիկ մարդը արուեստի մի երկ կարող է հանգիստ, առանց որևէ մարմնական զրգուման, զուտ մտաւոր (ինտելեկտուալ) կերպով գնահատել: Միւս կողմից արուեստի ստեղծագործութիւնները խիստ ուժգին յոյզեր կարող են յառաջացնել, և այսպիսի դէպքերում փորձը կատարելապէս համաձայն է մեր առաջարկած տեսական դրութիւններին: Մեր տեսութեան համաձայն յոյզերի հիմնական աղբիւրները կ'իտրոն ածիկ հոսանքն են: Էստետիկ (օր. երաժշտական)

լմբուման ժամանակ ղլխաւոր դերը կետրոնաձիգ հոսանքներինն է, անկախ այն հանգամանքից թէ արդեօք սրանց կից նաև ներքին օրգանիկ զրգիւններ ծագում են թէ ոչ: Ինքը էստետիկ երկը զգայութեան օրեկտրն է, և ինչ աստիճան որ էստետիկ ըմբռնութիւնը անմիջական բերրա՞, վառ զգայութեան օրեկտ է լինում, նայն աստիճան «բիրտ» և պայծառ է լինում նաև նրան կապակից էստետիկ հաճոյքը: Չեմ ժխտում, որ կարող են նուրբ հաճոյքներ լինել, ուրիշ խօսքով՝ կարող են այնպիսի յոյզեր լինել, որոնք բացառապէս կետրոնների զրգուլմից են պայմանաւորուած կատարելապէս անկախ կետրոնաձիգ հոսանքներից: Զգացմունքների այդ տեսակին կարելի է վերագրել բարոյական դոհացման, երախտապարտութեան, հարցասիրութեան, որ և է խնդիր լուծելուց յետոյ զգացուած թեթեւութեան զգացմունքները: Սակայն այս զգացմունքների նուազութիւնն ու դժգունութիւնը, երբ սրանք մարմնական զրգուլմիւնների հետ կապակցուած չեն լինում, մի սուր կոնտրաստ, հակապատկեր է ներկայանում աւելի բերտ յոյզերի համեմատութեամբ: Զգայուն և տպաւորուն մարդկանց մէջ նուրբ յոյզերը միշտ մարմնական զրգիւններին կապակցուած են լինում. օր. բարոյական արգարութիւնը արտայայտուած է ձայնի հնչման կամ աչքերի նայուացքի մէջ և այլն: Ինչ որ հիացում ենք կոչում, միշտ մարմնական զրգուլմիւն հետ կապակցուած է լինում, թէկուզ առաջացնող շարժաւիթները դուռ մտաւոր (ինտելեկտուալ) հանգամանքներ լինեն: Եթէ մի ճարպիկ ապացուցում կամ մի փայլուն սրախօսութիւն մեր մէջ իսկական ծիծաղ չէ՝ յարուցանում, եթէ մի արդար և վեհանձն վարմունք տեսնելիս մարմնական զրգիւն չենք զգում՝ ապա մեր հոգեկան վիճակը հազիւ թէ կարելի լինի յոյզ կոչել: Իրօք (de facto)՝ այստեղ երեւոյթների լոկ մտաւոր (ինտելեկտուալ) մի ըմբռնութիւն է տեղի ունենում, որոնք ճարպիկ, սրախօս կամ արդար, վեհանձն և այլն երեւոյթների խմբին ենք վերագրում: Գիտակցութեան՝ լոկ դատողութիւն պարունակող նման վիճակները հոգեկան՝ աւելի շուտով իմացական պրոցէսներին պէտք է վերագրել և ոչ թէ յուզական:

10. Երկիւղի նկարագրութիւն:—2-րդ պրակում յայտնուած խորհրդածութիւններիս հիման վերայ՝ յոյզերի ոչ մի ցուցակ (ինվենտար), ոչ մի դասաւորութիւն, ոչ էլ յոյզերի արտայայտութիւնների նկարագրութիւն այստեղ յառաջ բերելու չեմ: Դրեթէ այդ բոլորն էլ ընթերցողս կարող է ինքն իմանալ՝ իրեն և շրջապատողներին դիտելով: Սակայն որպէս յոյզերի արտայայտման նկարագրութեան մի լաւագոյն օրինակ՝ այստեղ կը բերեմ երկիւղի արտայայտութեան Դարվինի կատարած նկարագրութիւնը:

«Երկիրդին յաճախ ապշութիւն է նախորդում և այնքան սերտ կերպով (նրա հետ կապակցուած է լինում, որ երկուսն էլ խօսոյն և եթ ազդում են տեսողութեան և լսողութեան վերայ՝ Երկու գէպքումն ևս աչքերն եւ բերանը լայն բացում են և յօնքերը բարձրանում։ Ատխեցած մարդը առաջին բոլէին կանգնած մնում է քաւացածի նման, շունչը պահելով և անշարժ մնալով, կամ թէ գետնին է թեքում, կարծես բնագոյարար աշխատելով աննկատելի մնալ։ Սիրտը արագ-արագ է բարախում և ուժեղ խփում կողքին, թէև չատ տարակուսելի է, որ այս գէպքում սիրտը սովորականից աւելի մեծ ուժով բանելիս լինի, սովորականից աւելի յորդ կերպով արիւն մղելով մարմնի բոլոր մասերին. որովհետև այդ գէպքում կաշին բոլէապէս գոյնը գցումէ, ինչպէս ուշաթափութեան սկզբում։ Որ սաստիկ երկիրդի գեացմունքը կաշու վերայ մեծ ազդեցութիւն ունի՝ այդ կարող ենք համոզուել ուշադրութիւն դարձնելով՝ մի բոլէի մէջ իրագործուող քրտնքի դարմանալի արտաթորման վերայ։ Քրտնքի այդ արտաթորումը աւելի ևս նրանով է աչքի ընկնում, որ կաշուի երեսը այդ միջոցին սառն է լինում (որտեղից և առաջացել է «սառ քրտինք» խօսքը). մինչդեռ՝ երբ քրտնքը կանոնաւոր և սովորական (նորմալ) կերպով է արտաթորում քրտնքի գեղձերից՝ կաշուի երեսը տաք է լինում։ Մազերը կաշուի վերայ այս գէպքում բիզ-բիզ են կանգնում, և արտաքին մկանները գոդալ են սկսում։ Սրտի գործունէութեան կանոնաւոր եղանակը խանգարուելով՝ շնչառութիւնն էլ արագանում է։ Լարձուքի գեղձերը գաղարում են կանոնաւոր գործելուց, բերանը չօրանում է և ստէպ-ստէպ բաց ու խուփ լինում։ Սա նկատելի եմ որ թեթև ահի ժամանակ յօրանջելու մեծ ցանկութիւն է ծագում։ Ահի արտայայտութեան ամենաբնորոշ նշաններից մէկն է մարմնի բոլոր մկանների գոդը, որ չատ անգամ ամենից առաջ շրթունքների վերայ է նկատուում։ Այս պատճառով, ինչպէս և բերանը չօրանալու պատճառով՝ մարդու ձայնը խուպոտ, խուլ է դառնում, իսկ երբեմն նաև իսպառ կտրւում։ Նրբ ահը սաստկանալով սարսափահարման խիստ վիճակին է հասնում՝ յուզական աւակցիաների մի նոր պատկեր ենք ստանում։ Սիրտը բոլորովին անկանոն է բարախում, կանգ է առնում և ուշադնացութիւն է յառաջ գալիս. երեսը մեռելի գոյն է ստանում, շնչառութիւնը ծանրանում է. ունդները լայնբացում են, շրթունքները ջղաձգորար շարժում են ինչպէս չնչասպառման ժամանակ. ներս ընկած այտերը դողում են, կոկորդում կուլ տալու և շունչ ներսքայելու գործողութիւններ են կատարւում։ չլած և բոլորովին բաց աչքերը ահի առարկայի վերայ են սեւեռւած լինում կամ անդադար այս ու այն կողմ

շրջընկալում։ Ասում են, որ բերերը այդ ժամանակ չափազանց լայնացած են լինում։ Բոլոր մկանները փետանում են կամ սկսում են ջղաձգարար շարժուել, բաւենցքները մերթ սեղմում են մերթ բացւում, այս շարժումները շատ անգամ ջղաձգարար են կատարում։ Ձեռները կամ տարածուած են լինում գէպի յառաջ, կամ անկարգ կերպով գլուխն իրենց մէջ են առնում։ Ուրիշ դէպքերում փախչելու մի յանկարծական անգոսպելի հակում է յառաջանում, և այս հակումը այն աստիճան զօրեղ է լինում, որ ամենաքաջ զինուորներն անգամ կարող են տարուել այդ յանկարծական ահի տաղնապով։¹⁾

11. Յուզական ռեակցիաների ծագումը։—Յոյզ առաջացնող զանազան օրեկոները ինչպէս են մեր մէջ մարմնական գրգռման այս ինչ որոշ տեսակները առաջ բերում։ Այս հարցը քիչ ժամանակ է ինչ յարուցուել է. սակայն արդէն եղած են պատասխան տալու հետաքրքրական փորձեր։

Արտայայտութիւնների մի քանի տեսակները կարելի է այն շարժումներին թոյլ կրկնութիւնը համարել որոնք առաջ (երբ աւելի սուր կերպով են կատարուելիս եղել) անհատի համար օգտակար են եղել։ Արտայայտութեան միւս տեսակները նմանապէս կարելի է այն շարժումներին թոյլ վերարտադրութիւնը համարել, որոնք ռարիշ պայմաններում օգտակար շարժումներին անհրաժեշտ բնական օսական լրացումն են հանդիսացել։ Այս տեսակի յուզական ռեակցիաների օրինակ կարող է ծառայել երկիւղի կամ բարկութեան ժամանակ շնչառութիւնը, ընդհատումներով տեղի ունեցող, որը այսպէս ասած՝ մի օրգանիկ տրձագանք, մի կիսատ վերարտադրութիւն է այն վիճակի, երբ մարդս իրօք ստիպուած է եղել ծանր շունչ քաշել թշնամու հետ կռուելիս կամ արագ-արագ փախչելիս։ Այս են գտնէ Սպենսերի՝ սոյն խնդրի նկատմամբ արած վարկածները, որ նաև այլ գիտնականների կողմից հաստատութիւն են գտել։ Որքան ինձ յայտնի է Սպենսերն էր նաև առաջին գիտնականը, որ ենթադրութիւն էր յայտնել, թէ ահի և բարկութեան ժամանակ տեղի ունեցող միւս շարժումները՝ կարելի է սկզբնապէս օգտակար եղած շարժումների նախնական (ռուդիմենտար) մնացորդներ համարել։

Սպենսերն ասում է, որ «վերք ստանալուն կամ փախուստին ըն-

1) Origin of the Emotions (N. J. ed.) p. 292. Ռուսերէն թարգմանութիւնը՝ «О Выраженіи ощущеній у животныхъ и человека», Կովալևսկու խմբագրութեամբ։

Թացակից հոգեկան վիճակները թոյլ կերպով զգալ՝ նշանակում է ահ կոչուած բանը զգալ: Որսը բռնելուն, սպանելուն և ուտելուն կից տեղի ունեցող հոգեկան վիճակները թոյլ կերպով զգալ՝ միևնոյն է թէ որսը բռնել, սպանել և ուտել ցանկալ: Մեր հակումները բնական լեզուն մի ապացոյց է՝ որ որոշ գործողութեան հակուած լինելը ոչ այլ ինչ է՝ բայց եթէ նոյն այդ գործողութեան հետ կապակցուած հոգեկան զրգուածութիւնների սկզբնաւորութիւնը: Խիստ ահը՝ ճիշտ, փախչելու ձգտումով, սրտի թրթռոցով և դողով է արտայայտուած,—մէկ խօսքով նոյն այն արտայայտութիւններով, որոնք մեզ երկիւղ ներշնչող օրեկտի պատճառով իրօք ունեցած տանջանքներին են ընթացակցում: Մի բանի ջարդելու և ոչնչացնելու ընթացակից կրքերի արտայայտութիւնն են՝ մկանների սխիւմի ընդհանուր լարումը, առամների կրճատքը, ճանկերի դուրս հանելը, աչքերի լայնանալը և փռնչալը. այս բոլորը այն գործողութիւնների թոյլ արտայայտութիւններն են, որ որսի սպանմանն են ընթացակցում: Այս օրեկտիւ տուածներին ամեն մարդ սեպհական փորձից կարող է բազմաթիւ փաստեր աւելացնել, որոնց նշանակութիւնը նոյնչափ հասկանալի է: Ամեն մարդ կարող է իւր անձի վերայ փորձելով համոզուել, որ ահ կոչուած հոգեկան վիճակը՝ գալիք որոշ անախորժ երևոյթների պատկերացումն է, և որ բարկութիւն կոչուած հոգեկան վիճակը այն գործողութիւնների պատկերացումն է, որոնք մէկին տանջանք պատճառելու հետ են կապուած»:

Մեր մէջ թոյլ կերպով կրկնւում են այն ուսակցիւնները, որոնք մեզ համար օգտակար կը լինէին որոշ յոյզի օրեկտի հետ աւելի խիստ կերպով ընդհարում ունենալիս. այս սկզբունքը փորձով բազմաթիւ գործադրութիւններէ ստացել: Առամները ցոյց տալու, բերանը մի կողմ ծռելով վերի առամները բանալու նման մանր նշանը՝ Գարվինը մի աւանդ է համարում մեր նախնիքներից ժառանգած, որոնք խոշոր ժանիքներ են ունեցել, որ և թշնամու վերայ յարձակուելիս բանալիս են եղել (ինչպէս որ ներկայումս շներն են անում), նմանապէս ըստ Գարվինի՝ որ և է արտաքին բանի վերայ ուշադրութիւն դարձնելիս յօնքերը վեր քաշելը, և զարմանքի ժամանակ բերան բանալը նրանից է, որ այս շարժումները ծայրայեղ դէպքերում օգտակար են լինում: Յօնքերը վեր քաշելը կապուած է աչքերը բանալու հետ լաւ տեսնելու համար. բերան բանալը կապուած է է լսողութիւնը խիստ լարելու և արագ շունչ ներս քաշելու հետ, որ սովորաբար մկանների լարուելուն է նախորդում: Ըստ Սպենսերի՝ զայրոյթի ժամանակ ուղեքի լայնանալը այն գործո-

դու թիւնների մի մնացորդ է՝ որ կատարելիս են եղել մեր նախնիքը կռուի ժամանակ քթով շունչ ներս քաշելիս, «երբ իրանց բերանը լիքն էր լինում հակառակորդի մարմնի մասով, որ առամենքով էին բռնած լինում» (!) Մանտեգաչցու կարծիքով՝ ահի ժամանակ տեղի ունեցող դողը արիւնը տաքացնելու համար է (!)։ Վառնդը կարծում է, թէ երեսի և պարանոցի շառագունելը մի երեոյթ է, որի նպատակն է չափաւորել արեան ճնշումը ուղեղի վերայ, որովհետեւ արտի յոնկարծակի գրգռմամբ արիւնը դէպի գլուխն է խուժում։ Վառնդը և Գարվինը սնդում են որ արտասուքի արտահոսելը նոյն նշանակութիւնն ունի՝ արիւնը դէպի երեսը քաշել և ուղեղից յետ հոսեցնելով։ Այլի շուրջը եղած մկանների կծկուելը մանկութեան ժամանակ աչքերը չափազանց արիւնակալուելուց է պահպանում, երբ երեխան խիստ բղաւում է։ Նոյն մկանների կծկուելը նաև չափահաս հասակումն է կատարում յօնքերը կիտելու ձևով, որ միշտ խկոյն և եթ տեղի է ունենում, երբ գործելիս կամ մտածելիս մի անախորժ կամ դժուարին բանի ենք հանդիպում։ Գարվինն ասում է. «Որովհետև յօնքերը կիտելու սովորութիւնը անհամար սերունդների շարքում երեխաների նկատմամբ ամեն անգամ կատարուել է աղաղակելուց կամ լացից առաջ՝ այդ պատճառով էլ նոյն գործողութիւնը սերտ գուգորդուել է մի ինչ որ է աղէտաբեր կամ անախորժ բանի ակնկալման զգացմունքի հետ։ Այնուհետև նոյն գործողութիւնը նմանօրինակ պայմաններում յառաջացել է նաև չափահասութեան ժամանակ, թէև երբէք լացի չի հասել։ Աղաղակելուց և լալուց կամովին մեզ զսպել ենք սկսում մեր կեանքի դեռ վաղ հասակում, իսկ յօնքերը կիտելու հակումից հազիւ թէ երբ և իցէ կարելի լինի յետ սովորել»։ Նրկորդը սկզբունքը կարելի է անուանել՝ զգացական նման օրինակ դրդիչն երիտառի թով՝ նման օրինակ գործելու, և եակցիա անելու սկզբունք։ Մի ամբողջ շարք ածականներ կան, որ փոխարեւակա՛ն մտքով զգացական զանազան շրջանների պատկանող տպաւորութիւնների ենք վերագրում. ամեն տեսակի և կարգի փորձական ապաւորութիւններն էլ կարող են անոյշ, հարուստ կամ հաստատուն լինել, բոլոր կարգերի զգայութիւններն էլ կարող են սուր լինել։ Սրա համաձայն Վառնդը և Պիդերիտը բարոյական շարժառիթների առիթով տեղի ունեցող ամենաարտայայտիչ ուսակցիաների մեծ մասը ճաշակելիքի տպաւորութիւնների սիմվոլարար գործածուող արտայայտութիւն են համարում։ Այն գործողութիւնները, որով մեր վերաբերմունքն ենք արտայայտում դէպի քաղցրի, դառնի, թթուի զգայութիւններին նմանութիւն սնեցող փորձական տպաւորութիւնները՝ նոյն գործողութիւններն են, որով մեր վերաբերմունքը դէպի ճաշակելիքի համապատասխան տպաւորութիւններն ենք

արտայայտում «Բոլոր հագեկան վիճակները՝ որ լեզուն փոխարեքա-
բար որպէս քաղցր, տախ, դառն է նշանակում՝ ճաշակելիքի համա-
արտասխան տպաւորութիւնների արտայայտմանը նմանօրինակ բե-
րանի միմիկական շարժումներով են բնորոշում: Միմիկայի նոյն
նմանօրինակութիւնը կարելի է նկատել նաև զգուանքի և ախորժանքի
արտայայտութեան մէջ: Զգուանքի արտայայտութիւնը՝ փախելու
սկզբի շարժումն է. ախորժանքի արտայայտութիւնը՝ քաղցր բան
ծծող կամ չլծունքներով մի բանի համը տեսնող մարդու ժպիտին
է նման: Մեզանում մերժելու սովորական շարժումը—զլուխը իւր
առանցքի շուրջը պտտցնելը—այն շարժումի մի մնացորդն է, որ սո-
վորաբար երեխաներն են անում մի անախորժ բան բերանը
մտնելուն ընդդիմադրելիս: Նոյն այդ շարժումը մեր մէջ այն ժա-
մանակ է տեղի ունենում՝ երբ որ և է ձախորդութեան լոկ մտա-
պառկնր, իղիան է շարժառիթ (ստիմուլ) հանդիսանում: Նմա-
նապէս գլխի դրական շարժումը կերակուր ընդունելու համար
զլուխը ցած թևելուն նմանօրինակութիւն ունի: Կանանց նկատ-
մամբ՝ սկզբնապէս հոտոտելիքի հետ կառարեալ որոշութեամբ կա-
պալցուած շարժումների և բարոյական ու հասարակական արհամար-
հանքի ու հակակրօնքի արտայայտութեան միջև եղած նմանօրինա-
կութիւնը այնչափ ակնյայտնի մի բան է, որ պարզաբանման կարօտ
չէ: Զարմանքի և վախի ժամանակ թարթում ենք մեր աչքերը, թէ-
կուզ ոչ մի վտանգ էլ մեր աչքերին սպառնալիս չլինէր: Հայե-
ցուածքը առ վայրկեան մի կողմ շրջելը կատարելապէս հաստատ մի
նշան է, որ ձեր առաջարկը նոյն անձի դուր չեկաւ, և ձեզ մեր-
ժում է սպասում: Այս օրինակները բաւական են ցոյց տալու
համար, որ այդպիսի շարժումները նմանօրինակութեամբ արտա-
յայտիչ են:

Ընթերցողս անշուշտ արդէն համոզուելու առիթ ունեցել է, որ
մեր մատնացոյց արած երկու սկզբունքների օգնութեամբ խիստ
բազմաթիւ դէպքերի համար լոկ ենթադրական և արհեստական
բացադրութիւն կարելի է լինում տալ: Բայց եթէ մեր յուշական
ռեակցիաներից մի քանիսը յիշուած երկու սկզբունքների միջոցով
կարելի էլ է լինում բացատրել, դարձեալ դեռ բազմաթիւ յուշական
ռեակցիաներ են մնում որ բնաւ չենք կարող բացատրել, և
ներկայումս՝ արտաքին գրգիռների առիթով տեղի ունեցող ինք-
նուրոյն (իդիոպատիկ) ռեակցիաներ պիտի համարենք: Այդպէս
են օրինակ՝ ընդերքում և ներքին գեղձերում կատարուող առանձին
տեսակի երևոյթները, բերանի ցամաքելը, խիստ ահի ժամանակ փըս-
խելը և փորլուծութիւնը, արիւնը գրգռուած ժամանակ տուտ մի-
զահոսութիւնը, վախի ժամանակ միզապարկի կծկուելը, մի բանի սպա-

սեյիս յօրանջելը, խիստ արամութեան ժամանակ կոկորդի մէջ մի քան մնացած լինելու զգայութիւնը, զժուար գրութեան ժամանակ կոկորդի խտուար և սաստկացած կուլ տալը, «սրտի անձկութիւնը» տհի ժամանակ, կաշուի պաղ և տաք և ընդհանուր տեղախան քրտնելը, կաշուի կարմրելը, այլև մի քանի ուրիշ սիմպտոմներ, որոնք թէպէտ թերեւս գոյութիւն ունին, բայց դեռևս միւսների չարքից որոշակի կերպով չեն դատուած և առանձին անուն դեռ չեն ստացել։ Սպենտերը և Մանտեգացը կարծում են, որ ոչ միայն ահի, այլ նաև բազմաթիւ այլ զրգոմունքների ժամանակ տեղի ունեցող դոզը մի զուտ հիւանդական երևոյթ է։ Նոյն կերպ են ստրասփի նաև ուրիշ ուժղին արտայայտութիւնները, որոնք յնասակար են լինում նոյն էակի համար։ Նեարդերի սիստեմի նման մի բարդ օրգանիզմում պէտք է որ բազմաթիւ պատահական ռեակցիաներ պոյութիւն կունենան, այդ ռեակցիաները չէին կարող բոլորովին ինքնակալ կերպով զարգանալ՝ միմիայն օրգանիզմին օգտակար լինելու պատճառով։ Մովսիսը, խտուար, ամաչկոտութիւնը, երաժշտասիրութիւնը, զանազան արեւցնող խմիչքների հակումը, պէտք է որ պատահական կերպով յառաջացած լինին Անհեթեթ քան կը լինէր պնդել, իբր թէ յուզական ռեակցիաներից և ոչ մէկը այդպիսի կեղծ — պատահական կերպով չի կարող առաջ գալ։

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆՆԵՐԸ ՇՎԵԴԻԱՅՈՒՄ

(Mipb Божій, октябрь, 1903 г.)

Շվեդիայում համալսարանական շարժումը իւր բնաւորութեամբ փոքր ինչ տարբերւում է միւս եւրոպական երկրներում եղած նոյնատեսակ շարժումներից։ Այդ շարժման առաջ գալուն զարկ տուեց առաջին անգամ Ուպսալա հին համալսարանական քաղաքը։ 1892 թուին Ուպսալայում ժողովրդական բարձրագոյն դպրոցների ուսուցիչների համաժողով կար. սրօֆեսօր Լինդել, որ Շվեդիայում յօգուտ մանկավարժական բարեփոխութեան առաջ եկած շարժման գլուխ էր կանգնել, այդ համաժո-